

HALIL INALCIK

**AZ ANNALES ISKOLA HATÁSA AZ OSZMANISZTIKÁRA – ÚJ
MEGÁLLAPÍTÁSOK**

*(Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings.
Review (I) 1978, 3–4, 69–96.)*

„A történetírás egyik hatalmas problémája, a bizonytalanság ijesztő tere: az oszmán birodalom”. F. Braudel: *The Mediterranean*, I. 13.

A késő 19. századi társadalmi gondolkodás, különösképpen a pozitívizmus, erős hatással volt a Párizsban élő Ifjú Törökök gondolkodására, akik olyan intellektuális alapot kerestek, amely kiindulást jelenthetne az oszmán birodalom megreformálásához.¹ Ziya Gökalp², – az Isztambuli Egyetem (1915) szociológiai tanszékének első irányítója, s Emile Durkheim tehetséges követője – volt az, aki szellemi fejlődésében egyértelműen elkötelezte magát e csoport mellett. A francia szociológia terjedő hatása tovább erősödött Gökalp tanítványa, Mehmed Fuad Köprülü³ idejében, aki Törökországban a modern turkológia megalapítója volt. A Török Köztársaság kezdeti éveinek hevesen nacionalista időszakában Köprülü kutatása a török nemzet kulturális gyökereire irányult. 1930 után módszertanában és fogalomalkotásának formájában egyre nyilvánvalóbbá válik Lucien Febvre, valamint az Annales tevékenységének hatása. 1931-ben adta ki az első, török jog- és gazdaságtörténetről szóló tudományos folyóiratot, a *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*-t. Ugyanekkor több fiatal tudós tanult nála, köztük: Abdülbaki Gölpınarlı, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, Faruk Sümer és Mustafa Akdağ. Mint tanítványainak egyike, rendkívül hálás vagyok Köprülünek, amiért az alkotmány-, társadalom-, és gazdaságtörténet felé irányított.

Durkheim szociológiája legbensőbbben összekapcsolódott a reformra és társadalmi változásokra törekvő mozgalmakkal, s így már a köztársasági korszak elején uralkodó befolyásra tett szert a társadalmi és történeti kutatásokban; mégis a 2. világháború utánig nem történt nagy előrelépés az oszmán társadalom és gazdaságtörténet tanulmányozásában. Az ezt követő fejlődés az akkori társadalmi, gazdasági problémák iránti érdeklődés nagy fellendülésének sokat köszönhetett, melyet még az a tény is

elősegített, hogy a levéltári anyagok a kutatás számára ekkor lettek elérhetőek. Nem pusztán véletlen egybeesés ez, hogy Ömer Lutfi Barkan kezdeti kutatásai – melyek a különféle balkáni államok⁴ földreformjával foglalkoztak, kiemelve azok oszmán háttérét – abban az időpontban jelentkeztek, mikor a messzeható társadalmi következménnyel járó földreform-tervezet a török parlamentben éppen megvitatás alatt állt. Barkannak köszönhetjük a háború után – aki a Strasbourgi Egyetemen végzett, s Fuad Köprülü munkatársa volt – a birodalom demográfiai-, társadalmi- és gazdaságtörténetéről szóló (mind kizárólagosan levéltári forrásokon alapuló) legeredetibb munkákat.

Az elmúlt 30 év folyamán hatalmas fejlődés történt a birodalom társadalomgazdasági fejlődésének kutatásában, mind Törökországban, mind azon kívül. Ferdinand Braudel *La Méditerranée*-jének⁵ megjelenése, melyben pontosan meghatározta a vitapontokat, és nagyhorderejű kérdésekre tett közé feltevéseket, a korszak legnagyobb mérföldkővet jelentette. Braudel munkájában – nemcsak az oszmanisztikában, de az általános vett történetírásban is – szerintem az egyik legfontosabb, hogy újra felfedezte az oszmán birodalom történelmi helyét. Korábban ez nem volt más, mint betolakodó, az európai események normális menetének állandó megzavarója. Áttekintve az eseményeket és a hosszútávú jelentőséggel bíró fejlődést, Braudel erőtadóan demonstrálta számos előítélettel szemben, hogy az oszmán birodalom a Mediterráneum világának integrális része volt, s részt vett annak általános fejlődésében. Rámutatott, hogy a Mediterráneum 16. századi története nem érhető pontosan az oszmán birodalom jelentőségének ismerete nélkül, mely utóbbinak fővárosa Európa legnagyobb városa volt, melynek kereskedelme versenyzett a növekedő atlanti gazdasággal, s melynek katonai vállalkozásai olyan, addig példa nélküli eseményre adtak okot, mint Lepanto. Ha pontosan illusztráljuk az Annales iskola, vagy pontosabban Braudel hatását az oszmanisztikára az elmúlt két évtizedben, úgy gondolom, a legjobb lesz néhány olyan, a *La Méditerranée*-ban felmerült jellegzetes pontot megvitatni, melyek nézetem szerint új irányt adtak ezeken a kutatási területeken. E tanulmányban az új kutatásokat szándékozom áttekinteni, valamint a népességnövekedés kérdéséhez kapcsolódó megjegyzéseimet, illetve annak a gazdasággal való kapcsolatainak problémáját és az oszmán termelés ezzel kapcsolatos témáit, az Európával folytatott kereskedelmet, valamint annak monetáris kihatását az oszmán birodalomra.

1. Az oszmán demográfia kérdései

(„*Le nombre partage, organise le monde*” Braudel: *Civilisation matérielle et capitalisme*, 68.)

Az oszmán állam megalakulásával kapcsolatos népesedési kérdések

Ömer Lutfi Barkan kétségtelenül az oszmán demográfia úttörő kutatója. Széles kitekintésű, még befejezetlen kutatásainak eredménye rövid cikkek formájában jelent meg.⁶ Ezek csak a *La Méditerranée* első kiadása után lettek Braudel számára elérhetővé, de a 2. kiadás előkészítésekor már fel tudta őket használni.⁷

Barkan tanulmányai az oszmán demográfiatörténet széles skálájával foglalkoznak, kezdve a dervis-rendek (zaviye) szerepével a török népesség határvidékén történő expanziójában és megtelepedésében az oszmán állam megalakulásának idején, mely témára ezt követően Fuad Köprülü kutatásai összepontosítottak figyelmet.⁸ Főleg R. Busch-Zanter e témára irányuló összefoglalója alapján Braudel kijelentette: „Az oszmánok sikere közvetlen kapcsolatban áll a vándorlások hullámaival, azzal a csendes vándorlással, amely Turkesztán népét nyugat felé vezette... valamint a muszlim szerzetesrendek rendkívüli propagandájával.”⁹ A határvidéken lévő népességnomás – melyet a kortárs bizánci források is észrevettek¹⁰ – e változásban alapvető jelenségnek tűnik. Ez volt az eredménye e területeken a mozgékony türkmén törzsek koncentrációjának, akiket a 13. század második felében a mongolok továbbszorítottak és akiket vonzott a „hitetlen” földekre vezetett sikeres betörésekből származó hadizsákmány. Ez a masszív népességmozgás ezen a vidéken a letelepülő népesség és az elégedetlen politikai vezetők végnélküli áradatát hozta magával, s végeredményében a Kizilirmak (Halys) folyótól nyugatra eső Kis-Ázsiát új Törökországgá tette.

1330 felé az Al-Umar-i források¹¹ úgy becsülték, hogy az ekkor megalapított 16 türkmén fejedelemség több mint negyed millió lovast tudott mozgósítani. Ez az adat nyilvánvalóan túlzó. Mégis azt mondhatjuk, hogy az Al-Umar-i adatok durva becslést adnak a határvidéken élő törzsek fegyverképes, felnőtt férfi népességéről. Hasonlítsuk ezt össze Ibn Szaid¹² (meghalt 1274, vagy 1286) adataival, mely szerint Menthesé-ben, a határ délnyugati részén 200 ezer, Paphlagoniában 100 ezer, a terület

közepén pedig 30 ezer sátor állt. A szomszédos bizánci területek elleni támadás szinte elkerülhetetlenné vált a régebbi szeldzsuk-bizánci határvidéken megjelenő új törökség népszerűség-feszültségével, valamint a Nyugat-Anatóliában megjelent, s felkarolt „Szent Háború” ideológiájával. A nyugat felé tartó török expanzió a következő lépésekben történt:

1. A türkmén nomádok transzhumáló mozgásai a bizánci tengerparti síkságok felé.

2. Főleg törzsi származású gázi vezetők irányításával kis portyázó csapatok szervezése abból a célból, hogy zsákmányszerző rajtaütéseket folytassanak vagy zsoldosként keressenek foglalkozást.

3. Sikeres vezetők fellépése, akik klientúrájuk alatt képesek hódítás céljára összefogni a helyi főnököket, majd a meghódított földön megalapítják a türkmén fejedelemségeket.

De mindezek mögött fő tényezőnek a népességnomás tűnik, melynek kedvezett mind a belső Kis-Ázsiából való folyamatos beköltözés, mind a főleg határvidéken meglehetősen primitív gazdaság rugalmatlansága; azé a gazdaságé, mely főleg állattenyésztésre, erdőgazdaságra, szőnyegszövésre és rabszolgakereskedelemre épült.¹³ A Barkan által publikált¹⁴ korai oszmán felmérések adatait összehasonlítva az oszmán krónikák leírásaival,¹⁵ a következő tényeket állapíthatjuk meg:

1. A különféle közkedvelt türkmén dervis-felekezetek a késő 13–14. században úttörők voltak a határvidék betelepítésében. Ezek a dervisek vezették és szervezték meg ténylegesen a letelepülő folyamat első fázisát úgy, hogy rendjeikkel egyfajta szervezeti keretet nyújtottak, így rendezvénnyel a telepek és a türkmén fejedelemségek alapítóinak kapcsolatát. Az újonnan jövők, akik főleg a hátszorból kényszerűen távozott fiatal parasztok voltak, csatlakoztak a szerzetesrendek tagjaihoz és dervissé lettek – a rendházat körülvevő földet pedig feltörték és megművelték. Mivel a gázik állandó betörései miatt a keresztény lakosság elmenekült a határvidékről, nagykiterjedésű területek váltak elérhetővé letelepedés és megművelés céljára. Dervisek és dervisnek álcázott telepések hatoltak be mélyen a félig elhagyott bizánci területekre, megalapították egyszerű rendházaikat, s hamarosan vonzásteret jelentettek a további betelepülésre, valamint megalkották a későbbi török falu magját. A 16. század második felében a létfenntartást kereső szegény vidéki fiatalok a tartományi városokban vallási egyesületekbe ezrével gyűltek össze. Ezek a *softa*-k vagy *suhte*-k összehasonlítva a korai idők derviseivel, megegyeznek eredetükben, motivációjukban, valamint abban, hogy a vallási szervezetet

társadalmi és gazdasági célokra használták fel. A 16. századi jelenségekkel összevetve az az alapvető különbség, hogy a népességtöbblet akkor a vidékről már nem tud a határvidék felé irányulni, hanem arra kényszerül, hogy a városi centrumok felé fordítsa meglehetősen romboló támadását.

2. A türkmén fejedelemségek alapítói azt tartották a legjobb politikának, ha megvédik és jogi megerősítést adnak ezen szerzetesrendeknek, nekik adományozzák a föld tulajdonjogát és a kegyes alapítványok státusát. A szerzetesrend-telepek előőrs szerepét töltötték be nemcsak a telepések, de a gázik és katonai vezetők számára is, akik a keresztény területekre irányuló betöréseikkor gyakran érintették a vad és lakatlan országot. Az utasoknak és telepéseknek való szolgálatot nyomatékosan megkívánta a gázi „úr” által adományozott irat, mintegy az alapítványért cserébe járó kötelezettségként. Ezáltal a közösség az államon belül állandó törvényes státust kapott. Ezen intézmények helyzetének jelentőségét abból is lemérhetjük, hogy milyen különlegesen nagyszámú efféle szerzetesrend létezett vidéken, az első oszmán szultánok idejében.

22 vagy 35 millió az oszmán birodalom népessége

Újabbkeletű írásaiban Braudel¹⁶ előnyben részesíti azt a gondolatot, hogy a 16. században a népesség egyetemesen növekedett; egy úgynevezett biológiai forradalom történt. Ugyanakkor a Mediterráneum világának egészében Braudel szerint a növekedési arány 100 %-os; 30 vagy 35 millióról 60–70 millióra. Határozottan gyors növekedés volt az 1500–1550-es és az 1560–1580-as időszakokban a tenger nyugati felén. Az emelkedés – állítja – „a legfontosabb tényező a minket érdeklő forradalmakban; sokkal lényegesebb, mint a török hódítás, Amerika felfedezése és gyarmatosítása, vagy a spanyol birodalmi elhivatottság.”¹⁷ Braudel az oszmán birodalom 1600 körüli népességét 22–26 millióra becsüli, a térség szerinti következő lebontás szerint:¹⁸

Európai Törökország:	8 millió
Ázsiai Törökország:	8 millió
Egyiptom:	2–3 millió
Tunisz és Algéria:	2–3 millió

A Barkan által¹⁹ az 1500-as évekre javasolt adatok alapján (12–13

millió csak Kis-Ázsiában és a Balkánon) ez a 70–80 éves időszakra kb. 33 %-os emelkedést jelent. Barkan szerint az emelkedés aránya a városokban volt a legmagasabb, elérte a 83,6 %-ot.²⁰ Barkan 12–13 milliós becslése a kora 16. századra, a háztartások (hane) totál-számán alapul, mely adatot az I. Szulejmán uralkodása alatt az 1520–1530-as években készített általános adójegyzékekből és népességösszeírásokból vett számba.²¹ A földrajzi megoszlás a következő:

	<i>Háztartások</i>
Kis-Ázsia (a modern ázsiai Törökország, beleértve Bajburt, Kemah, Malatia keleti tartományait)	872 610 ²²
Arab tartományok (Szíria és Palesztina)	131 843
Rumélia (a Dunától és a Szávától délre eső balkáni terület)	1 040 457
Összesen	2 044 900

Ezek a jegyzékek az adózó népesség mellett magukban foglalják az olyan adómentes rétegeket is, mint a tartományok katonasága, a tisztviselők, a nyugalomba helyezettek – de nem szólnak a házirabszolgákról, a kormányzói kíséretéről, a szultáni palota szolgáliról, az állandó hadseregről és a rabszolgákról. Barkan a háztartásokra ötös szorzószámot alkalmaz, és 1 milliót számít a jegyzékből kihagyottakra. Hozzáadva az 1530–1600 között meghódított területek lakosságát, és feltételezve, hogy ugyanebben a korszakban a népességnövekedés 60 %-os, Barkan a század fordulójára az egész birodalomra 30–35 milliós adatot javasol. Braudel ezt „optimista vélemény”-nek tartja, s a saját 22–26 milliós becslésénél marad.

Egy 1970-ben kiadott tanulmányában Barkan²³ a következő népességadatokat közli, melyek az 1570–1580-as időszak jegyzékeinek kutatási eredményein alapulnak.

Kis-Ázsia (mai Törökország, beleértve a keleti tartományokat)	1 360 474
Arab tartományok (Szíria és Palesztina 1570–1590-ben)	283 551
Irak (Bagdad és Baszra tartományok)	88 297
Összesen (balkáni adatok nélkül)	1 732 322

Mint előző tanulmányában, Barkan 59,9 %-os népességnövekedési arányt talált az 1520–1580-as időszakra. Braudel nézete szerint²⁴ a növekedés ilyen aránya „indokoltnak látszik”. Mégis a 60 %-os természetes növekedési arány egy 12 milliós népességben 7,2 milliós többletet hozna, s így 1580-ra a lakosság számát 19 millióra emelné. Még ha ehhez hozzá is számítjuk az új hódítások és bekebelezések népességét az 1530–1600-as korszakban, (Északkelet Kis-Ázsia, Grúzia, Észak Azerbajdzsán, Irak, Észak-Afrika, Temesvár és Ciprus) nem világos, hogyan kaphatnánk meg a 30 milliós számot. Barkan egyik legérdekesebb új megállapítása Kis-Ázsia társadalmi szerkezetére vonatkozik.²⁵

	Háztartások		növekedés százaléká- ban	egész népesség százalékában, 1580
	1520–1530	1570–1580		
letelepült muszlimok:	640 193	1 025 487	60	75,4
nomád muszlimok:	160 564	220 217	38	16,2
keresztények:	71 577	114 498	60	8,4

1580-ban Kis-Ázsia népességének még mindig jelentős részét alkották pusztán pásztorkodó nomádok. De ennek a lakosságnak a növekedési aránya a más szektorban szereplőkénél csak fele volt, mely tény egyértelműen a megtelepedésnek köszönhető. A keresztény lakosság növekedési rátája követi az általános oszmán növekedési arány irányvonalát. Ettől eltérő növekedési arány figyelhető meg az önálló régiókban,²⁶ valamint a nagyvárosokban, főleg a beköltözések eredményeképpen.

Az oszmán korszaknak a Balkánra vonatkozó demográfiai kutatásai jelentősen megszorodtak az oszmán levéltári adatokon alapuló újabbkeletű tanulmányokban. Todorov és Barkan²⁷ az oszmán fejadó-jegyzékekről való publikációjukban szilárd alapot adtak ahhoz, hogy az 1488–1492-es időszakban a balkáni nem muszlim lakosságot vizsgálni tudjunk. Fejadó köteles nem muszlim lakosság Ruméliában²⁸ (A Balkán a Dunától és Szávától dőle, beleértve Isztambult):

Év	Háztartás (hane)
1488	625 729
1489	665 846
1490	696 661

A hane-k számának hároméves periódusban való növekedése inkább tulajdonítható a jegyzékkészítő módszerek javulásának, mint a természetes emelkedésnek. A balkáni pásztorkodó nomádok, az iflak-ok [vlachok] a fenti számokban bennefoglaltatnak; 19 079, 34 092 és 34 970 volt számuk 1488-ban, 1489-ben illetőleg 1490-ben.

A fejadóból származó bevételek összege az 1520-as években jelentős növekedést mutat, amit úgy is magyarázhatunk, mint a népesség természetes növekedésének ismertetőjegyét.

A nem muszlim lakosságtól származó fejadó-bevétel Ruméliában és Anatóliában²⁹:

Év	
1488	32,4 millió akcse
1524	36,4 millió akcse
1527	42,2 millió akcse

Barkan az 1520–1535 közötti időszakra a Balkán egész lakosságára a következő adatokat adja (beleértve Isztambult is)³⁰:

muszlimok:	194 958 háztartás
keresztények:	862 707 háztartás
zsidók:	4 134 háztartás
összesen	1 061 799

1490–1535 között a 25 %-os növekedési rátát részben indokolhatjuk természetes gyarapodással. Az ilyen méretű növekedés az adóki-váltások csökkentésével és a még alaposabb felmérésvégzéssel önmagában nem magyarázható.

Városi népesség

Braudel *La Méditerranée*-jében³¹ kiemeli, hogy a 16. századi városi népesség általánosan és kitartóan növekedett mind a keresztény nyugaton, mind pedig az iszlám keleten. Később megfigyelte, hogy a városok minden kategóriája osztozott ebben a trendben, sőt a városi lakosság gyorsabban emelkedett, mint a vidéki. A következő évszázadban ez az irány megfordult. Barkan az e témában folytatott kutatásainak előzetes eredményeit kiadva igazolja Braudel oszmán város-centrumokra vonatkozó megfigyeléseinek³² helyes voltát. Kihagyva olyan kivételes eseteket, mint Aleppó és Bursza, a legfontosabb városok lakossága átlagban kb. 90 %-kal növekedett. Barkan jegyzékeinek³³ összehasonlításából világossá válik, hogy a kora 16. században a Balkánon néhány városban muszlim többséggel bíró lakosság, míg a környező vidéki területeken a többség keresztény volt.

	háztartások			
	vidék		városokban	
	muszlim	keresztény	muszlim	keresztény
Szarajevó	16 935	19 619	1 024	–
Trikkala	12 347	57 671	301	343
Nikápoly	9 122	31 891	468	775
Szófia	1 569	24 341	471	238

Az oszmánok városépítők voltak. A terület legfontosabb városai eredetileg a határzóna katonai vezetőinek székhelyei voltak, melyek aztán gyorsan, viszonylag zsúfolt kereskedelmi központokká fejlődtek, olyan tipikus oszmán intézményekkel, mint a bedesztanak, karavánszerájok, bazárok, melyek mind kegyes alapítványok voltak. (A bedesztan-ok, az oszmán városok gazdasági központjai, csak a legfőbb kereskedelmi útvonalakon elhelyezkedő városokban léteztek.)³⁴ Ezen városok közül soknak a lakossága nagyobbrészt muszlim kézművesekből állt. A Balkán városai az oszmán uralom és kultúra igazi centrumai voltak, s a mai balkáni városhálózat ténylegesen az oszmán birodalomra vezethető vissza.³⁶

Ronald Jennings Közép- és Kelet-Kisázsiaiban 5 kiválasztott 16. századi város népességének változásait vizsgálta – mely módszertani szempontból különös fontossággal bír.³⁷ Végkövetkeztetési a következőképpen foglalhatók össze:

Jennings cikke alapján négy anatóliai város lakosság-gyarapodása

város	1500–23	1523–50 (százalékban)	1550–85	1523–85	1585 (fel- nőtt férfi)
Kajszeri	3	49	134	249	8 251
Karaman	–	–	–	195	2 048
Amaszia	–	–	–	67	3 326
Trabzon	–	11	29	44	2 122

Jennings hangsúlyozza, hogy Kajszeri és Karaman „Braudel feltételezéseit meghaladó, nagy arányban növekedett.” A növekedés aránya városonként más és más, a helyi körülmények és az általános politikai feltételek eredményeképpen – de ahogy Jennings is mondja, mind sokat köszönhetnek a 16. századi Pax Ottomanica-nak.

Kajszeri látványos gyarapodása úgy tűnik különösen kedvező lehetőségeiből származott: gazdag mezőgazdasági háttérrel, élénk helyi iparból és talán ami a legmértvadászabb, az észak-déli és kelet-nyugat anatóliai útvonalak találkozásánál helyezkedett el. A korszakban még jelentős számú beköltözőt is befogadott.³⁸

Az oszmán uralom alatti balkáni városok, s azok lakosságának kutatása – főleg annak a két konferenciának köszönhetően, melyet a Délkelet-Európai Kutatási Szervezet rendezett 1969-ben (Moszkvában) és 1973-ban (Isztambulban)³⁹ – az elmúlt időszakban egyre intenzívebb lett. Itt különösen említést érdemel Nikolaj Todorov fontos monográfiája a balkáni városról, melyben nagy hangsúlyt fektet a demográfiára és a társadalmi szerkezetre.⁴⁰

Ami az adatokat és számításokat bizonytalanná, sőt merő feltételezéssé teszi, az az, hogy az oszmán irattárak összeírásait nem statisztikai célból készítették, hanem egyszerűen adózási, majd a 19. században katonai célokból. Ahhoz, hogy eldönthessük, használhatóak-e statisztikai célokra, és ha igen, hogy a demográfiai adatokat ellenőrizhessük és értelmezhessük, szakértő tudásra van szükségünk a jegyzékkészítés módszeréről, valamint a különleges oszmán jogról, mely meghatározta egy-egy adófajta arányát, illetékességét és begyűjtésének módját. Még mindig vita tárgya az oszmán hane (háztartás), vagy az avariz hane mérete éppúgy, mint olyan kifejezések jelentése, mint nefer, müdzserred, dzsaba, vagy kara, mely területenként és korszakonként változott.⁴¹ Továbbá tudás-

szintünk a terményfajtákban, megművelési módokban, teletípusokban bekövetkezett változásokról, valamint az adott időszak oszmán társadalmának politikai és intézményi viszonyairól nem elegendő ahhoz, hogy pontos analízist készítsünk a lakosság adatairól. A kutatás ezen fázisában részletes kutatást kellene irányítani minden egyes térségre, figyelembe véve mind a helyi tényezőket, mind a történelmi helyzetet.

A népességyomás kérdése: demográfiai és gazdasági viszonyok

Maurice Aymard Velence és Levante közötti búzakereskedelemről szóló alapmunkáját⁴² követve Braudel azt feltételezte⁴³, hogy az 1564–1600 között az oszmán területekről történő itáliai búza-import csökkenését a birodalomban fennálló népességyomás jelzőjének vehetjük. Úgy gondolta, hogy az 1564-től kezdődő szigorú oszmán búza-export tilalom a Levanté-ben növekedő kereslet eredménye – míg 1548–64-ben a nagymennyiségű levantei búzatöbblet nagyarányú exportot tett lehetővé: ez volt a török búza-konjunktúra. Az oszmán kormányzat toleráns hozzáállása a gabona-exporthoz, valamint a korszakban mutatkozó jelentősen alacsonyabb levantei árak láthatólag az „alacsonyabb népesség”⁴⁴ következtében nagy fölösleget mutattak. Természetesen a gabonakereskedelem nemcsak a népesség méretétől függött, hanem olyan tényezőktől is, mint a háborúk, a kormánypolitika és éghajlat. De a kérdés még mindig fennáll: vajon a megfigyelt változások igazi hosszútávú változások voltak-e, melyet a népesség-növekedés határozott meg, vagy rövidtávúak, melyet véletlen tényezők indítottak meg.

Mustafa Akdağ⁴⁵ egyike korai, 1950-ben kiadott tanulmányában felvetette az anatóliai népességyomás kérdését anélkül, hogy tudott volna Braudel hipotéziséről (melyet 1949-ben adtak ki először). Bár elismerte, hogy e tárgyban a részletes elemzés még nem történt meg, a legfontosabb városokban jelentett hiány gyakoriságának emelkedése alapján azt feltételezte, hogy nem I. Szulejmán (1520–1566) uralkodását megelőzően, de különösen nem a 16. század előtt jelentkezett Törökországban a „hosszantartó gabonahiány”.⁴⁶ A kormányzat – egyre növekvő figyelmet fordítva a nagyvárosok ellátásának nehézségére – minden erőfeszítést megtett, hogy leállítsa a búza csempészkereskedelmét. Érdekes oszmán jelentéseket olvasni arról, hogy kiterjedt csempészkereskedelmet folytattak a partmenti területeken: az üzérkedők a hivatalosan rögzí-

tett árnál 20 %-kal magasabbat ajánlottak, s raktáraikban hatalmas mennyiségű búzát halmoztak fel, hogy „európai hajótulajdonosoknak” adják el – s ebben a hasznothozó iparban tevékenyen résztvettek a tímár-birtokosok, kormányzók, janicsárok, sőt még az ulemák is. Akdağ⁴⁷ szerint az anatóliai hosszútávú hiány igazi oka nem a magas európai árak ösztönözte csempészkereskedelem volt, hanem a csiftlik rendszer elterjedése (a hatalmasok által birtokolt uradalom), mely maga után vonta a megművelt föld csökkenését az állattenyésztés javára. Akdağ⁴⁸ szerint, aki velencei dokumentumokat használt fel, a 16. század második felében a helyzet a következőképpen összegezhető.

1548–53: Itáliában rossz termés és hiány. Törökországban kivételes bőség és alacsony árak; 1552-ben Törökországból 300–400 ezer stiaia-t (240–320 ezer hektóliter) exportálnak.

1553–60: A rossz helyzet folytatódik Itáliában (beleértve 1553-t); az oszmán kormányzat a hiány és a háborúk miatt exporttilalmat vezet be.

1565–67: oszmán tilalom.

1570–72: oszmán-velencei háború, tilalom.

1574–75: hiány és éhínség Anatóliában és Isztambulban.

1582–88: hullámvész a Levantéből jövő importban.

1588: hiány Isztambulban.

1589: nagy hiány a Levantében.

1590: nagy hiány Itáliában, búza-export az északi országokból.

1591–93: újra-nyitás a levantei búza-piacon.

1594: oszmán tilalom; Itália nagyarányú exportja az északi országokból.

1595–1629: Itália búza-ellátására Levante versenye az északi országokkal.

A velencei Bailo, mely mindig kereste az oszmán területek búza exportjának lehetőségét, jelentései rendkívül megbízható megfigyelésekkel rendelkezett a birodalom gabonatermelésének ingadozását illetően. A török levéltári kutatások további összehasonlító-adatokkal szolgálhatnak és végérvényesebb megállapításokra vezethetnek.

Güçer⁴⁹ kutatása a gabonahiányról, 1578–1637-es korszakra vonatkozó oszmán források alapján nem eléggé teljes ahhoz, hogy jelentősebb összehasonlítást tehessünk. Megállapításaiból a következő sort választhatjuk fel:

1564–65: kiterjedt hiány Anatóliában (cf. Akdağ: Belleten XIV, 396).

1574–76: komoly hiány Isztambulban (szintén Akdağ, 401).

1579: hiány Archipelagokon és Szíriában.

1580: hiány nyugat Kisázsiaiban és Archipelagokon.

1583: hiány Archipelagokon és Aleppóban.

1584: hiány Nyugat-Anatóliában, a szíriai partokon és Tripoliban.

1585: hiány Nyugat-Anatóliában, Ruméliában (Edirne, Berkofcsa, Temesvár), Lepantón és az észak-kelet kisázsiai Zulkadrijében.

1590: hiány Damaszkuszban.

1591: hiány Szkopjében.

1609: hiány a Krímben, a Tokat-Csorum területén Batumiban és Nyugat-Anatóliában.

Ebben a felsorolásban különösen az Égei-tenger térségében jelentkező hiány figyelemfelkeltő, mivel e terület szolgáltatta az engedélyezett és csempészt velencei gabonaellátások fő forrását. 1564–65-ben Nyugat-Anatóliában – a velencei forrásokban is tanúsított⁵⁰ – komoly hiány és az emelkedő árak élénk búzaforgalomra vezettek Macedóniából és Trákiából az Égei partvidékre, Kis-Ázsiába. Akdağ⁵¹ átfogó általánosításban azt feltételezi, hogy Ny-Anatóliában és a Márvány-tenger medencéjében a szinte állandó hiány és a viszonylag magas árak a 16. században a nyugati államok kitaró felvásárlásainak eredménye volt. Ami Isztambulban az 1580-as években a hiányt és az árak emelkedését illeti, a velencei források szerint a többlet elvonásáért keleten a hadsereg a felelős. Röviden szólva, az 1549–93-as időszakban a Levante, vagy pontosabban az Égei partvidék és Albánia alakította ki a legfontosabb piacot, melyből Velence kielégítette hiányos tartalékait. Úgy sejthető, 1549 előtt a köztársaság az itáliai búzatermesztő területekre alapozott, majd 1593-után a balti államokból jövő búza-importhatárt váltotta fel e mintát anélkül, hogy a Levantéből érkező importhatárt kizárta volna. Tény, hogy az 1600–1601 és az 1628–29-es években a kedvezően alacsony árak miatt a levantei gabona-ellátást az északabbra fekvő országok vették át.⁵²

Ezen a változatos képen belül a levantei gabona-importhatárt változatosága nem sugall gyorsan bekövetkező hanyatlást, mely mint a népességnövekedés hatása, állandó tényezőként jelentkezhetne. Az 1549–53-as konjunktúra, mely a kelet-nyugati kereskedelem új korszakának kezdetét jelzi, talán egyszerűen abból következett, hogy szokatlan árkülönbségek

alakultak ki a két terület között, a kivételesen jó levantei termés és a nagy itáliai hiány tényéből kifolyólag.⁵³ Hozzá kell tenni, hogy az 1551–52-es erdélyi török hadjáratok nyilvánvalóan nem voltak hatással a nagyformátumú búza-exportra. Mindenesetre a magas szállítási költségek miatt a Levantéből jövő import csak úgy volt gazdaságosan keresztülvihető, ha a levantei árak az itáliai árak felére süllyedtek.⁵⁴ Valójában az árak tűnnek a kelet-nyugati kereskedelem legátfogóbb mutatójának.

Ártényező a kelet-nyugati kereskedelemben

1548–52-ben a nagyarányú levantei export egybeesett az 1540-től⁵⁵ Itáliából jövő olcsóbb ezüsttel – így az itáliai vevők nemcsak búzát vásároltak nagy mennyiségben, hanem olyan más árucikkeket, mint gyapjú, bőr, épületfa, cukor, szőrmék. Így aztán az árkülönbség, mely elég nagy volt ahhoz, hogy spekulációra adjon okot, akár a valós hiányból adódóan, akár az itáliai ezüst inflálódásából következően, úgy tűnik, döntő szerepet játszott a levantei kereskedelem módosulásában. Emlékeznünk kell arra, hogy még a legégetőbb hiány idején is folytatódott a csempészkereskedelem.⁵⁶

Ha az 1550–82-es periódust vesszük, mikor az ezüstpénz értéke az oszmán birodalomban éppúgy elég stabil maradt, mint Raguzában és Velencében, az oszmán hivatalos búza-ár majdnem megduplázódott, 4–5 akcséról 8–10 akcséra.⁵⁷ Az emelkedés Velencében csaknem ilyen arányban történt, kivéve a nagy velencei hiányok idejét, 1551–54-ben. Raguzának, mely oszmán adófizető volt, *trata*-t adományoztak (export engedély) akkor, mikor ugyanezt Velencétől megtagadták. Ami a különböző területek árszintjét illeti, azt láthatjuk, hogy Velencében 1551–54-ben 4–10-szer magasabb árak voltak, mint az oszmán birodalomban, s 4–5-ször magasabbak a következő korszakban, mialatt Raguzában 1550–82-ben 2–3-szor magasabbak voltak az árak, mint az oszmán birodalomban, de majdnem ugyanakkorák mint Anatóliában 1590–1600-ban.

Az 1584–86-os oszmán devalváció éles áremelkedést eredményezett. Úgy tűnik, az anatóliai Dzselsali fosztogatások idején 1595–1610-ben a búzaárak sokkal alacsonyabbak voltak Ruméliában – ezt a tényt megerősítik a Ruméliából Anatóliába hajóztatott búza-szállítmányok.

A lázongó zsoldos-csapatok, a Dzszelali-k fosztogatása miatt a parasztnépszerűség tömegesen menekült az ország peremére, s úgy tűnik ez eredményezte azt, hogy Közép-Ázsiában a mezőgazdaság drasztikusan lehangyolódott, s éhínség fenyegetett.⁵⁸ Ilyenképpen a levantei búza-árakat figyelembevéve, a 16. században durván négy periódust különböztethetünk meg, melyek: 1500–1550, 1550–1585, 1585–1595, 1595–1610. De mi okozhatta egy ilyen információ kialakulását? A népességnyomás, a termelési szint, vagy az ezüst-ár eltérések?

A csiftlik-rendszer elmélete és az oszmán gazdaság nyugati integrációja

A kelet-nyugati búza-kereskedelem kontextusában az oszmán birodalom bekerült a kelet-európai „refeudalizálódás” elméletébe. Braudel, csatlakozva Aymard hipotéziséhez⁵⁹, azt feltételezi, hogy a „gabonakrízis a pénz-krízissel egyesülve nagyban volt felelős azért, hogy bátorító hatást fejtett ki az örökletes vagyon teljes tulajdonjoggá alakításában – ahogy azt az egykorú magyar és lengyel földbirtokok is példázták. Ha a történészek a 16–18. századi nyugati „refeudalizálódás”-ról beszélnek, akkor nagyon hasonló forma volt alakulóban Törökországban... Ömer Lutfi Barkan és tanítványai egy kiterjesztett kutató-program keretében megerősítették, hogy ekkor terjedt el a modern uradalom (csiftlik), kedvezve a szultánoknak és a pasáknak, akik mint tudjuk bekapcsolódtak a gabona-konjunktúrába. ...Gyaníthatólag ez az átalakulás nagyon messzeható volt. Törökország, ugyanúgy, mint Nyugat-Európa, átélte az „árforradalmat” és a mezőgazdasági forradalmat, mely itt is népességnövekedést hozott az államra, éppúgy mint más országban... Az 1560-as éveket követően tényleg nagy változások voltak útban.”

Ehhez az érdekes elmülethez, amely olyan, másféle utat keres, amelyben az oszmán birodalom osztozott a „közös végzet”-ben, hadd tegyék néhány megjegyzést. A sokféle, oszmán gabona-exportot befolyásoló tényező között ott az ezüst iránti kereslet: – a kincstár részéről, hogy fizetni tudja a harci gépezetet, mely nagyban függött a fizetett zsoldoseregektől; az uralkodóosztály részéről, hogy fenntarthassa kíséretét és helyzetét; és az egyszerű parasztnak részéről is, akik ezzel az ezüsttel teljesítették adó-kötelezettségüket az állam vagy a tímár-birtokos felé.

Ezt a hármatot kell a legjelentősebb, néha minden más megfontolást felülmúló változóknak (együtthatónak) tekintenünk. 1548-ban, egy Egyip-

tomból a szultánnak küldött jelentés⁶⁰ azt állítja, hogy a kincstárnak járó 500 ezer arany rögzített évi fizetséget nem egykönnyen gyűjtötték össze, mivel a három egymást követő bőséges aratás miatt a gabona-árak rendkívül alacsonyak. A jelentés még hozzáteszi, hogy a raktárak teli vannak és vásárlókra várnak, de „mind az *emineknek*, *kesszafoknak* és más császári beszédőknek, mind a közrendű adó-alanyoknak különlegesen nehéz eladni (a gabonát) és kifizetni az adókötelezettséget”. 1549–51-ben az ilyen alacsony áron, nagy mennyiségben elérhető gabona egyértelműen a fő ok volt, hogy „megújult az Egyiptommal folytatott itáliai kereskedelem (gabonafélék, fűszerek, vászon, cukor stb.)”.⁶¹ Ilyenképpen az ezüst annyira kellett a birodalomban, hogy az oszmánok készek voltak értékes gabona-tartalékaik áruba bocsátására a nyugatiak részére. Megjegyzendő, hogy a tímár, hász és vakuf földek jövedelmének majdnem felét (mely a Balkán és Kisázsia termőföldrőinek nem kisebb, mint 90 %-át tette ki) terményben kapták, melyet ez után kellett a kincstárnak, vagy a tímár-birtokosnak készpénzzé tenni. Az egyéni földművelőket arra kérték, hogy kötelezettségeiknek készpénzben tegyenek eleget, s a kormányzat parancsának ellentmondva, a tímár-birtokosok szintén arra kényszerítették adófizetőiket, hogy a tizedet termény helyett pénzben fizessék.⁶² Ilyen körülmények mellett tett az oszmán gazdaság erőfeszítést, hogy beilleszkedjen a pénz-gazdaságba, s ennek megvalósításához nyilvánvalóan szorosabb gazdasági integráció szükségeltetett a Nyugat-Mediterráneummal.⁶³

Az is igaz, hogy nyugatról erős nyomás hatott a betagolódás irányába – mely megmutatkozott a magas árajánlatokban és az égei-tengeri nagyméretű csempészkereskedelem megszervezésében.⁶⁴

Az oszmán kormányzat erőfeszítést tett, hogy a rögzített árak bevezetésével megvédje belső piacát: tiltotta olyan alapvetően szükséges áruk exportját, mint a gabona, gyapot, bőr, nyersbőr, viasz és az ugyanolyan fontos hadi-cikkét, mint puska, fegyver, ólom; harcolt a csempészet ellen nemcsak az Égei-tengeren, de a belső piacokon is; üldözte és vád alá helyezte saját kereskedőit, kik a fenntemlített árukat közvetlenül a falvakból gyűjtötték be és halmozták fel.

Habár Aymard egy helyen a velencei búza-kereskedelem megfékezésére tett oszmán erőfeszítést sikeresnek mondja, ő is elismerni látszik, hogy a szervezatlenség és hatásképtelenség miatt, melyhez hozzájárult még a nemesfémrúd és luxuscikk iránti kereslet, az oszmán piac gyakorlatilag szabad volt.⁶⁵ Láthatólag nem volt akadálya az integrálódás folya-

matának, mely az oszmán földeken aztán elterjesztette az uradalmi (csiftlik) gazdálkodást.

De még mindig fennáll az a nagyon komplex kérdés az oszmán „csiftlik rendszer” eredetéről és természetéről, mely valószínűleg alkalmasnak bizonyult az „oszmán társadalmi struktúra” megváltoztatására. Hadd említsem meg, hogy azok a szultánok és pasák, akik tételezhetőleg a „beneficiumokat” (Braudel kifejezésével)⁶⁶ teljes birtokká nyilvánították, valójában egyszerűen eladták beneficiumaik tized-jövedelmét (tímár, árpalik, pasmaklik stb.), melyet a rája, az állami tulajdonban lévő földek paraszt-birtokosa terményben fizetett. Ha a földet a szultán eladományozta mint mülk-öt (szabad birtoklású ingatlan), azt rögtön vakuf-fá (kegyes alapítvány) tették, ahogy az gyakorlatban volt a 16. század előtt. Az oszmán társadalmi-politikai rendszer állandó jellemzője volt a 17., sőt a 18. század folyamán, hogy minden hatalmasság (ekabir csiftliji) által birtokolt, illetve vezetett nagy uradalomnak megvolt a maga sajátos jellege.

A csiftlikiek megléte mindenestre nem jogosít fel, hogy olyan formákkal azonosítsuk, melyek Közép- illetve Kelet-Európában a fejlődés teljesen más helyzetében alakultak, amit a földek feletti abszolút ellenőrzéssel bíró arisztokrácia túlsúlya jellemezett.

Bizonyíték az oszmán összeírásokkal alátámasztott népességnomásra

Félretéve az olyan feltevéseket, hogy a népességnomást olyan külső változók befolyásolhatták, mint a gabona-export volumene, a városközpontokban lévő hiány, vagy az árak emelkedése – mely tényezők mind eltérő és gyakran esetleges faktoroktól függenek – Michael Cook, Wolf-Dieter Hütteroth, Musztafa Soysal, majd legutóbb Suraiya Faroqhi és Huri Islamoğlu⁶⁷ nekiláttak, hogy közvetlenül az oszmán vidék problémáját vizsgálják. Oszmán kincstári összeírások, áttekintések felhasználásával, kiválasztott területen tanulmányozták a népesség és erőforrásai viszonyát, valamint annak egy adott időszakon belüli megváltozását. Ezáltal előtérbe helyezik az olyan jelenségeket, mint a marginális földek hiánya, földárak emelkedése, a földnélküli parasztok számának növekedése, a kivándorlás, stb. – melyek aztán a népességnomást eredményezhetik.

M. Cook vizsgálta elsőként alaposan és kritikával az 1450–1575-ös oszmán kincstári összeírásokat, átnézve 700 falut magábanfogaló három

kiválasztott területet: az Égei-tenger partján lévő Ajdint, mely Kisázsia egyik legtermékenyebb része; a dél-nyugati, hegyvidéki területen lévő Hamidot; s az ÉK-Anatóliában lévő Tokatot. Cook megfigyelte,⁶⁸ hogy mindhárom területen beszélhetünk a „16. századi állapotok miatt bekövetkezett demográfiai telítettségről”. Ami a megművelés módját illeti, kiemeli, hogy „az egyéni paraszt birtokában lévő föld mérete általánosan csökken”,⁶⁹ és a „parasztok elérték környezetük megművelhetőségének fizikai határát”, melyet abból is láthatunk, hogy „a korszak vége felé megpróbálnak termést kicsikarni még a hegyoldalakról is.”⁷⁰ A lakosság számának és a megművelt föld kiterjedésének növekedése tagadhatatlan tény, de „a népességnövekedés sokkal nagyobb sebességgel emelkedett, mint a megművelt föld terjeszkedése”. Ha egy mutató alapján 1475-öt 10 alapszinttel jelöljük, akkor 1575-re a lakosság 17-re nőtt, míg a megművelés alatt álló föld csak a 12-t érte el.⁷¹ Ráadásul az átlagos parasztháztartás földbirtoka a korszak végére 1/2 csift-ről 1/3, sőt 1/4-re csökkent (1 csift=60–150 ezer m²). Cook kiemeli, hogy ez mégsem jelzi szűkségszerűen az igazi népességnomást, mivel az intenzívebb földkihasználás lehetősége mindig adott volt.⁷² Hozzáteszi még, hogy a kincstári jegyzékek tanulmányozásából levont következtetések mindig kérdésesek, egyszerűen a jegyzékek tökéletlensége miatt is.⁷³ „A jegyzékek a lakosság nőtlen férfi tagjainak drasztikus emelkedését mutatják...ha ezt komolyan vehetjük, (mivel egyszerűen a kincstári gyakorlat le nem jegyzett változásáról is lehet szó) akkor ez a népességnomás feltevésének elegáns megerősítését jelenti.”⁷⁴

Az a tény, hogy az élelmiszer-árak gyorsabban emelkedtek, mint a bérek, „elég meggyőző érv a kereslet megváltozására, bár a bizonyíték csekély”. Cook kiemeli, hogy az oszmán mezőgazdaság történetéről jelenlegi tudásunk nem elég ahhoz, hogy eldöntsük, volt-e intenzifikálás a mezőgazdasági módszerekben.⁷⁵

Suraiya Faroqhi és Leila Erder⁷⁶ az 1550–1620-as időszakban vizsgálták a népességnomást kérdését, különös hangsúlyt fektetve a kisázsiai Dzszelali zavargások demográfiai és gazdasági következményeire, két nagyon eltérő jellegű területet választva: Sebin (Sabin) Karahiszar és Izmid (Kodzsaeli) szandzsákjait. Mindkét esetben úgy találták, hogy a települések száma 1550–1620-ban csökkent.

Kodzsaeli: 161 (1561-ben) – 141 (1615-ben)

Karahiszar: 426 (1569-ben) – 402 (1613-ban)

Csökcent az adófizető lakosság száma is:

Kodzsaeli: 5439 hane (1540-es évek) – 4730 (1613)

Karahiszar: 13 679 hane (1569) – 7755 hane

Miután megállapították, hogy az oszmán összeírások adatai bizonytalanok, végkövetkeztetésként kijelentették, hogy Karahiszar egész lakossága 1574–69-ben éles emelkedést mutat, majd 1569–1613-ban ugyanilyen drámai csökkenést – miközben Kodzsaeliben a hanyatlás üteme nem ilyen látványos. Szerintük a Kodzsaeliben tapasztalt eltérés a nagy földbirtokok (csíftlikék) kialakulására, az új intézmények és gazdálkodási formák bevezetésére, valamint a bekövetkezett termelés növekedésére vezethető vissza. Megjegyzi, hogy azok a leletek, melyek szerint a 16. század vége felé népességcsökkenés történt, megegyezik Nedcet Tuncdilek, Akdağ és Hütteroth Kisázsia más területeire tett végkövetkeztetéseivel.

Nemrég Suraiya Faroqhi és Huri Islamoğlu⁷⁷ hasonlította össze Kisázsia más területein a lakosság-növekedés és a mezőgazdasági termelés arányát. Megpróbálták a népességváltozást a termelés és a terményfajták átalakulására vonatkoztatni.

Közös tanulmányukban Faroqhi és Islamoğlu felhasználták az 1520–1600 közötti oszmán összeírások 15 különböző kisebb területre (nahije) vonatkozó adatait. Végül azt a következtetést tették, hogy a gabonatermesztés növekedése ezeken a helyeken sokkal a népesség növekedési aránya alatt maradt. Számításuk szerint Iznik és Adana kivételével a népesség minden körzetben 50 %-nál nagyobb arányban emelkedett. A szerzők úgy magyarázzák a két kivételt, hogy Adana területe még ekkor is túlnyomóan törzsi terület, másodsor a csíftlik rendszer nagy „eladásra termelő uradalmi” feltehetően mindkét régióban felfutóban voltak. A népességnövekedésre való válaszként úgy gondolják, mind a termelés növekedése, mind a terményfajták váltása megjelent. A száraz, központi fennsíkon a búzáról árpára és más kisebb gabonafajtára tértek át, míg Tire és Adana parti síkságain árpára és gyapotra váltottak.

A szerzők – azzal érvelve, hogy a jegyzékek adataiból nem nyerhető több objektív alap a számításokhoz – a termés utáni adót és az adófizetők számát tekintették jelzőrendszernek, mellyel a gabona termelésében és a népesség számában történt változásokat demonstrálni lehet.⁷⁸ Csakhogy ismert tény, hogy az általános kincstári összeírások (mufasszal defter) nem teljese a bevételeket és a népesség adatait tekintve, mivel e két tényező egy részét gyakran külön iratban rögzítették – különösen a nagykiterjedésű vakufok esetében. Néha az összeírásokból kiemelt, il-

letve visszaiktatott adatok változhattak, nemcsak az adó-jövedelmet és az adófizetők számát illetően, de a terményfajták képét illetően is. Ezzel a megfigyelt rendkívüli esetekből néhányra magyarázat is adódik. Másrészről a búzáról árpára való áttérés mögött egyszerűen az a tény is állhat, hogy a keleten történő katonai hadjáratok idején a kormányzat nagymennyiségű árpát kívánt. Ez a kereslet manifesztálódott, mikor az adó-behajtás formája: – vagy terményben történt (nüüz), $2/3$ -ot vagy $4/5$ -öt árpában, $1/3$ -ot vagy $1/5$ -öt búzában követeltek; – vagy a kormányzatnak történő kényszereladás formájában (szürszat)⁷⁹, amely visszafordította az árpa árának emelkedését.⁸⁰

Faroqhi és Islamoğlu azonban azt akarta bemutatni, hogy a búza-termesztés csökkenése és az erre felelő növekedés az eladásra termesztett növényfajtákban, valamint az úgynevezett csiftlik rendszer megjelenése, mind egy olyan fejlődést képvisel, mely 1515–1600-ban a „kapitalista világgazdasági rendszer” hatására jelent meg. De Csukurova-ban (Adana) történt meg egyedül az áttérés a búzáról a piacra termesztett növényekre, ezért úgy tűnik, a világgazdaság kereslete még nem alkotott reális tényezőket.⁸¹ Ott a gyapotot kisméretű mezre'a-kban (lakosság nélküli termőföldpuszta) a nomádok termesztették, mivel nincs arra bizonysíték, hogy ebben az időszakban nagy uradalmak (csiftlikek) lettek volna.⁸²

Mindenesetre az a feltevés, hogy az oszmán birodalom már a 16. század második felében a mezőgazdasági termelés és a földbirtoklás rendszerének alapvető átalakulását kezdte volna meg, mely végül „társadalmi formációjának felbomlásához”⁸³ vezetett volna, a kutatás jelen szintjén nem fogadható el.

2. Az oszmán árforradalom: az ezüst beözönlése vagy a népességnövekedés eredménye?

„A Török Mediterráneum ugyanúgy élt, ugyanabban a ritmusban lélegzett, mint a keresztények.” Braudel: *The Mediterranean* I. 14.

Az összes népességnövekedéssel foglalkozó tanulmány kiértékelése után azt kapjuk, hogy minden komplex demográfiai és gazdasági jelenség kulcs-indikátora az áremelkedés.

Braudel *La Méditerranée-jének*⁸⁴ kiadása óta az oszmán uralom alatti területeken történt áremelkedésről szóló tanulmányok két irányba

haladtak. Néphányan azt hangsúlyozták, hogy a döntő tényező az ezüst-beözlés és a pénzügyi politika hatása – mások a hangsúlyt a birodalmon belüli lakosságnövekedés és városiasodás okozta kereslet-kínálat növekvő különbségére helyezték, valamint a nyugattal való egyre kiterjedtebb kereskedelemre. Ha egy fejletlen pénzgazdasággal rendelkező államban felkelések láncolata indul meg, hogy is lehetne – kérdezi Braudel – elkerülni az „árforradalom” kifejezés használatát? 1951-ben egy kritikai áttekintést írtam Akdağ azon tanulmányához, melyben, hogy az áremelkedést magyarázza, olyan felszíni jelenségekre koncentrált, mint a nemesfémek hiánya a piacon, és az állami devalváció. Itt hívtam fel a figyelmet.⁸⁵ Hamilton/Braudel⁸⁶ teóriájára, mely hangsúlyozta, hogy az ezüst hatására az árak az egész Mediterráneum világában emelkedtek és adalék volt ahhoz, hogy a leértékelés csak részben játszott szerepet az oszmán gazdaság komplex ár-mechanizmusában.

Egy nemrég megjelent cikkében, mely az oszmán birodalom ármozgásait kutatja, Barkan⁸⁷ arra a következtetésre jutott, hogy az áremelkedés nem magyarázható pusztán az ezüst általános inflálódásával, hanem alapvetően jellemezhető: egyrészt a birodalom népességyomlásával és az európai kereskedelem kényszerével, másrészt a növekvő közöltségek hatására leértékelt akcsével.

Azonnal meg kell itt jegyeznünk, hogy nem lehet eléggé hangsúlyozni, milyen életbevágóan jelentőségteljes az oszmán kincstár és általában a gazdaság számára a nyugatról jövő nemesfémek importja. Ennek fontosságával az oszmánok is teljesen tisztában voltak már olyan korai időktől fogva, mint I. Murád (1362–1389) uralkodásának ideje, ugyanis ekkor vetették ki az ezüst-sarcot Szerbiára⁸⁸; majd I. Bajezid korában (1389–1402), mikor a szultán megpróbálta újra megnyitni és kiaknázni Észak-Szerbia ezüsbányáit.⁸⁹ Ezen gazdag bányák feletti ellenőrzés az egyik legfőbb ösztönző, mely a 15. század folyamán a felső-szerbiai és boszniai uralomra irányuló oszmán erőfeszítések háttérében állt.⁹⁰ Mikor Hódító Mehmed – költséges birodalmi politikájának pénzügyi fedezésére nagy szükségben lévén – teljes ellenőrzést nyert a terület felett, megtiltotta⁹¹ a Raguzán keresztül Magyarországra és Lengyelországra irányuló ezüst-exportot – mely az Európát ezüsttel ellátó legfőbb útvonalak egyike volt.

Az oszmánok bátorították az arany és ezüst importját azzal, hogy felmentették a vámilleték alól, s szigorú rendelkezéseket hoztak annak az országból való kiáramlásának megakadályozására. Hogy tovább il-

lusztráljuk a nemesfémrudat vonzó és akkumuláló oszmán politikát, még azt is hozzátéhetjük, hogy az oszmánok nemcsak felmentették az ezüstöt és aranyat a vámok alól, hanem néhány esetben el is rendelték az európaiak számára, hogy évenként bizonyos mennyiségű ezüstöt hozzanak az oszmán pénzverés számára.⁹²

Mikor a 16. század második felében az oszmán kormányzat elhatározta, hogy kibővíti a nyugati államok kapitulációs kiváltságait, a döntés körülményeit meghatározta az a sürgető szükség, hogy készpénzt szerezzenek az egyre nélkülözhetetlenebb fegyverek finanszírozására. Ebben az időben az oszmánokra nehezedett a költséges armadák felállításának terhe⁹³, az ostrom-felszerelések beszerzése, erődök építése, és ami a legfontosabb, hatalmas méretű, tűzfegyverrel ellátott, fizetett zsoldos-hadtestek felállítása⁹⁴.

Ez azt jelentette – mint a számtalan fizetési krízissel küszködő Spanyolország esetében is – hogy hatalmas mennyiségű nemesfémrudat kellett rövid időn belül találni a pontos fizetés biztosítására. S nem szabad elfelejtenünk, hogy addig, amíg a következő évszázad folyamán nem vezetik be a vellont (papírpénz)⁹⁵ az egyetlen elfogadható pénz az arany és az ezüst. Ha valaki azonnali magyarázatot keres, hogyan váltott át az oszmánság a 16. század második felében a pénzgazdaságra, mindekelőtt a fentvázolt körülményekre kell összpontosítania.

Barkan⁹⁶ szerint az élelmiszer ára 1490–1617 között több mint megnégyszereződött, míg ugyanebben a 127 évben az aranyhoz az ezüsthöz viszonyított aránya 2,6-szeresére nőtt. Ezért úgy következtet, hogy az ezüst-infláción kívül más tényezőket kell figyelembe venni az eltérés magyarázatára, úgy mint: a népességnövekedést és az Európával való kereskedelem növekedéséből keletkező keresletnövekedést. Egy hosszú időszak folyamán, 1584–1606 között az árak meredek emelkedést mutatnak, 1606-ra érve el a csúcst az igazi infláció minden velejárójával. Az ezüstár alapján mérve, az általános árindex 1490–1584-ben csak 62 %-kal nőtt, míg a következő évtizedben 165 %-kal.

A levantei „szabad” kereskedelem körzetében a nyugati merkantilizmus hirtelen és romboló hatása az árfolyamban és az árakban mutatkozott. Szelaniki, egykorú történetíró és az oszmán pénzügyi osztály hivatalviselője, az 1588-ban a portánál kitört lovaskatonák lázadását⁹⁷ magyarázva arról panaszkodik, hogy az árak hirtelen megváltozása a következőképpen történt: „Egy aranypénz értéke 60 akcséről 120 akcsérement fel, ezt követően a kereskedők a piacon megkétszerezték áraikat.

Ennek eredményeképpen az élelmiszer és a ruházat kétszer olyan drága lett, mint volt. Annak, aki korábban 10 dukátot érő fizetést kapott, most úgy tűnik, mintha csak 5-öt kapna.” Itt megjegyzendő, hogy Szelaniki értékelésében csak az aranyat veszi alapnak. Ali – egy másik magasrangú oszmán pénzügyi hivatalnok – a rögzített fizetésű emberek riadalmát adja vissza, mikor azt mondja: „Mióta a kereskedők tetszésük szerint adták az árakat, az árak, bár hivatalosan rögzítettek, naponta emelkedtek, azt eredményezve, hogy az árusok egy csoportja a piacon meggazdagodott, míg a katonaság és az elitje csődbe ment.”

Barkan⁹⁸ összefoglalva Sahillioğlu tanulmányát az oszmán devalvációról, e tényezőt, mint a legfontosabb okot említi az áremelkedésre. Az akcse leértékelése – mely alapvető pénzegység és elszámolási pénz – 1584 előtt többször is megtörtént. Az első fontosabb leértékelés 1464-ben történt, Hódító Mehmed alatt, mikor 355 akcsét tettek 100 ezüst-dirhempel egyenlővé (320,7 gr); vagyis 13 %-kal leértékelték. A következő évszázad hosszú időszakában az akcsét még 13 %-kal devalválták, de ez sem hasonlítható ahhoz a drasztikus leértékeléshez, amely 1584–90-ben volt. A hatodik év végére – mondja Sahillioğlu – 100 ezüst-dirhem 800 akcsével volt egyenlő. Folyamatos devalvációk során az arány 1600 körül 950, 1618-ban 1000 akcse. Barkan nem kísérli meg, hogy kapcsolatot keressen az államilag bevezetett devalváció és a piacon hirtelen nagymennyiségben megjelent nyugati pénzermék jelensége között. Úgy véli, a leértékelés egyszerűen az állam pénzügyi feszültségét próbálta enyhíteni – ahogy ezt az előtte járó történészek is értelmezték.⁹⁹ A devalvációhoz vezető igazi mechanizmust, mely kapcsolatban áll az ezüst inflációjával, vagy pontosabban a piacon eltérő arányban jelenlévő ezüstpénzzel, az oszmán esetre vonatkozóan még nem vizsgálták.

A folyamatot közelebbről tanulmányozta Luigi de Rosa¹⁰⁰ az 1570–1600-as időszakban a Nápolyi Királyság pénzügyi problémáival kapcsolatban. Megjegyzi, hogy az egyensúly-felbomlás első jelei a körülnyírt pénz piaci feltűnésével, és az országból kifolyó nemesfémekkel mutatkoztak – amely megfigyelés egyaránt érvényes az oszmán esetre is. A nemesfémrudak gyakori importja a kormányzat által Spanyolországból Nápolyba nemhogy enyhítette volna a helyzetet, de áremelkedést okozott. A növekvő állami pénzfelhasználás és az ebből következő adóztatás emelkedése, valamint az álamadóság növekedése a működő inflációs folyamatoknak csak egyik aspektusa volt. Az akut költségvetési krízis az állam részleges csődjéhez vezetett. Hogy elkerüljék a nemesfém kifolyását

az országból, 1587-ben elrendelték, hogy az árfolyamot a megváltozott ezüst-értékhez igazítsák. Az időpont azért érdekes, mert tudjuk, hogy ugyanebben az időben, ugyanilyen nyomás hatására vitte véghez az oszmán kormányzat a devalvációt. Most – gondolom – tudjuk, miért és hogyan jelentkezett egy bizonyos időpontban az oszmán leértékelés.

1571 után masszív ezüst-szállítmányok érkeztek Spanyolországból Itáliába. Braudel a *La Méditerranée*¹⁰¹ egyik fejezetében részletesen lefesti, hogyan helyettesítették 1571-től a Barcelona–Genova útvonalat az Atlanti útvonallal, hogy aztán az amerikai kincsek garmadát szállítsa Flandriába. Ennek az ezüstnek nagy része a Levantén keresztül Genovába, Nápolyba, Velencébe, Anconába jutott. Az okot, hogy miért így történt, először is abban a tényben kell keresni, hogy éppen ebben a periódusban Spanyolországban nagy kereslet támadt az aranyra, míg a Levantéban az ezüst az, ami viszonylag ritka, s az arány az ezüsthöz képest olcsó. Ilyenképpen a csere hosszú történetében új szakasz nyílt az ezüst-hiányban szenvedő iszlám és az aranyra éhező Európa között.¹⁰²

A spanyol kormánynak azután – hogy a fontos kérdés további részleteibe menjünk – ezüsthöz aranyra kellett váltania, mivel az előbbinek a szárazföldről Flandriába szállítása sok nehézséggel és költséggel járt és ami talán a legfontosabb, a flandriai zsoldosok ragaszkodtak ahhoz, hogy aranyban fizessék őket. Még megjegyzendő, hogy nyugaton a csereforgalom minden számlája aranyban volt fizethető. Az ezüstinfláció idején az arany lett a biztos befektetés. Így a nagy arany-kereslet s az ezzel egy időben jelentkező potosi ezüsbányák nagy termelése szokatlan ezüstinflációt hozott a nyugati Mediterráneumban, és Levantét – ahol az arany ezüsthöz való aránya alacsonyabb volt – az ezüstről aranyra váltás hasznosító piacává tette. 1570-től a Levantén az ezüst hiányát az államköltségek szokatlan emelkedése miatt minden előzőnél jobban megéreztek. Braudel rámutat¹⁰³, hogy Itália e korszakban az arany- és ezüst-zónák közötti összekötő-szerepének köszönhetette jólétét. A Mediterráneum keleti és nyugati része közötti árfolyam-forgalom előre nem látható nagyságot ért el 1570-től kezdődően, majd rövid időn belül a spanyol real-ok hódították meg a levantei piacot. A hatalmas profitnyerés ösztönzésére – mely gyakran elérte a 30 %-ot¹⁰⁴ – az ezüst- és aranyspekuláció szinte megtörte a levantei kereskedelem hagyományos modelljét. 1603-ban például az oszmán birodalomból a 250 ezer aranypénz visszatérését csodálkozva jelentették.¹⁰⁵ Ugyanebben az időben az egyedül Velencéből Levantéba exportált ezüst évi mennyiségét 50 millió darabra becsülték.¹⁰⁶

Az erősen merkantilista nézetű francia kormányzatot félelemmel töltötte el a kereskedői körében tapasztalt új változás, akik most sokkal jobban el voltak foglalva a sevillai és mexikói ezüstpénzek hasznóhozó kereskedelmével, mint a francia kézművesáruk Levantéba exportálásával. Egy, a királynak küldött jelentés¹⁰⁷ írja 1614-ben: „Az elmúlt pár évben csak vert ezüsttel kereskednek, melynek száma eléri a több mint 7 millió écu-t évente, s az a tranzit feltételeivel egyedül Marseillesen megy át, anélkül, hogy más régiókat is érintene.”

Az oszmán piacon hamis és tört pénz jelent meg azonnyomban, mikor az ezüstinfláció fellazította az ezüst-arany arányát, s ezáltal elszábadult a forgalomban lévő árfolyamokon a további spekuláció. Valójában ez a jelenség már sokkal 1600 előtt megjelent.¹⁰⁸ 1575-ből egy bursza-i jelentés azt mondja, hogy a zsidó pénzváltók összeszedik a jó akcsét, 50–55-öt egy aranyért, amit aztán hamis akcsére váltva eladnak, 70 akcsét egy aranyért.¹⁰⁹

Egy következő, 907-re (1589) datált oszmán dokumentum¹¹⁰ elmondja, milyen feltételek mellett és hogyan folytatták le az oszmán leértékelést. „Az új kurus a hivatalos forgalomban 80 akcsés áron volt, s egy kurus 9,5 ezüst-dirhemet és egy kevéssel több réz-dirhemet tartalmaz. Ha megolvastják, az az ezüsttartalom, melyből az akcsékat verik, csak 65 akcsényit ad. A piacon az emberek ennek tudatában is voltak, s annak előnyével is, hogy jó ezüst-akcséjuket megtartsák, s fizetségként csak kurus-t használjanak. Eredményképpen az akcse eltűnt a forgalomból. Ezen úgy javíthatunk, ha a kurust leértékeljük 70 akcse per *groush* szintre... így az új áron a haszon elhanyagolható, s senkinek sem lenne érdeke, hogy felhalmozza az új ezüst-akcsét.” Ezért nyilván ugyanannak a forgalomban lévő ezüstpénznek a diszparitása volt a felelős azért, hogy a császári pénzverde által forgalomba bocsátott jó ezüst-akcsét az emberek szétarabolták és hamisították. Ez a „nem-hivatalos devalváció” szorította rá az államot, hogy saját devalvációját végrehajtsa. A jelentésből világos, hogy az oszmán pénzügyi szakértők teljes tudatában voltak, hogy működik a Gresham törvény. Ezzel az eligazítással az akcsét és a kurust visszahelyezték az aranypénzzel szembeni azonos szintre, 1 arany most 1,7 kurus és kb. 120 akcse. Ugyanúgy az 1584 utáni oszmán leértékelés magyarázata az a vágy, hogy megelőzzék az államkincstár számlájára történő ezüstpénzzel folytatott spekulációt, hogy megelőzzék az arany nyugatra áramlását, az ezüst eltűnését a forgalomból, vagy éppen Iránba jutását, ahol az arany-ezüst arány a törökországinál magasabb volt (az ezüst az

aranyhoz Törökországban 1:12-höz aránylott, Iránban 1:11; Szicíliaiban viszont 1:15)¹¹¹. A lértékelést láthatólag olyan szakértők tanácsadásával folytatták le – ezek a korszakban az oszmán pénzügyek irányítása alatt álló zsidó bankárok – akik az Itáliában uralkodó állapotokról és az ottani rendelkezésekről teljes mértékig informáltak voltak.¹¹² Az oszmán államférfiaknak egy komplex problémával kellett szembenéznük: hogyan lehet fenntartani a monetáris egység stabilizációját eltérő pénzzemmel szemben olyan körülmények között, mikor az arany-ezüst aránya változékony és egy olyan helyzetben, amely időről-időre minden középkori árfolyam-rendszerben előfordult.¹¹³

Jegyzetek

1. *Şerif Mardin*: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895–1908. (Ankara, T. Is. Bankasi Kültür Yayinlari, 1964). *S. Mardin*: Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks. (Ankara, School of Business Administration and Economics, Robert College, Istanbul, 1969.)
2. *Halil Inalcik*: Ziya Gökalp. International Encyclopedia of the Social Sciences, VI. 1968, 194–96.
3. Köprülü-ről lásd: Fuad Köprülü Armağom, Mélanges Fuad Köprülü (Istanbul: Univ. of Ankara, DTC Fakültesi, 1953) és *Halil Inalcik*: Türk ve Fuad Köprülü. Türk Kültürü, VI. 65. 1968, 289–94.
4. Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri. İktisat Fakültesi Mecmuasi, IV. 4. 1944, 455–554.
5. Első kiadása Párizsban, 1949-ben.
6. *Ö.L. Barkan* publikációja az oszmán demográfiáról: Türkiye'de İmparatorluk Deverilerinin Büyük nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri. İktisat Fakültesi Mecmuasi, II 1. 1940, 20–25. II. 2 1941, 241–47. Osmanlı İmparatorluğunda bir İksan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. Vakıflar Dergisi, II. 1942, 279–386. Osmanlı İmparatorluğunda bir İksan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler. İktisat Fakültesi Mecmuasi, XI. 1949/50, XIII. 1951/52, XV. 1953/54. Tarihi Demografi Arastirmalari ve Osmanlı Tarihi. Türkiyat Mecmuasi, X. 1951/53. Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of Economic and Social History of the Orient I. 1. 1958. Research on the Ottoman Fiscal Surveys, Studies in the Economic History of the Middle East, 1970. 894 (1488–89) yılı Cizyesinin Tahsilatina ait Muhasebe Bilancolari. Belgeler, I. 1. 1964.
7. La Méditerranée et le monde Méditerranéen a l'époque de Philippe II. (Paris); angol fordítását S. Reynolds készítette: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. (New York)
8. Abu Ishaq Kazeruni und Ishaq Derwische in Anatolien. Der Islam, XIX. 1930–31.

- és *Les origines de l'Empire Ottoman* (Párizs, 1935). Fuad Köprülü: „Abdal” *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*.
9. *Richard Busch-Zantner*: *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa, unter besonderer Berücksichtigung der Türkei* (Leipzig, 1938). E korszak török expanziójáról és a letelepedésről lásd: *Faruk Sümer*: *Oguzlar* (Türkmenler), *Tarihleri, Boy Teskileti, Destanlari* (Ankara, 1967) „Andalu'da Mogollar” *Selcuklu Arastirmalari Dergisi*, 1969. *Speros Vryonis*: *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Berkeley, 1971.
 10. *Vryonis* idézett műve; *Doukas*: *Historia Turco-Byzantina*. Detroit, 1975.
 11. *F. Taeschner*, szerk.: *Al-Umari's Bericht über Anatolien nach den Masalik al-absar*. Leipzig, 1929.
 12. *Paul Wittek*: *Das Fürstentum Mentesehe*. Amsterdam, 1967.
 13. Itt tett megállapításaim részletesebben meg fognak jelenni egy tanulmánykötetben: *The Crusades V. Szerk.: Setton és H. W. Hazard*.
 14. *Barkan*: „Osmanli Imparatorluğunda” op. cit.; *Barkan*: *Hüdavendigâr Livasi* (Ankara); *Barkan*: *Les problèmes fonciers dans l'Empire Ottoman au temps de sa fondation*. *Annales d'histoire sociale*, 1939.
 15. A legfontosabb ezek közül a krónikák közül *Asik Pasazádé-é*; lásd *Historians of the Middle East* (London, 1962), szerk. *B. Lewis és P. Holt*.
 16. Ld.: *Braudel*: *Mediterranean*; *Braudel*: *Capitalism and Material Life, 1400–1800*. New York, 1973.
 17. *Mediterranean*, I. 403.
 18. Ez az adat, melyet Braudel vitat, megegyezik azzal a feltételezéssel, hogy az Izlám világ népessége körülbelül kétszerese volt Itália teljes lakosságának.
 19. *Recensement*, 20. *Fiscal Surveys*, 169.
 20. *Braudel*: *Mediterranean*, szerint 90 %.
 21. *Barkan*, „*Fiscal Surveys*” szerint az oszmán jegyzékek vizsgálatának hatalmas munkáját még nem fejezte be. Tanulmányaiban megadott számadatai különböznek.
 22. A *Recensement*-ben ez az adat: 1 026 173.
 23. *Fiscal Surveys*, 169.
 24. *Braudel*, *Mediterranean*, I. 298.
 25. *Barkan*, *Recensement*, I. V. VI. VII. táblázatok.

26. *Barkan*, Fiscal Surveys-ből egy egyszerűsített táblázat:

Tartományok:	háztartások		növekedés:
	1520–30:	1570–80:	
Anadolu (Ny-Kisázsia)	474 447	672 512	41,7 %
Karaman (Közép-Kisázsia)	146 644	268 028	82,8 %
Zulkadriye (Kirsehir-Maras ter.)	69 481	113 028	62,6 %
Rum-i Kadim (Amaszia-Tokat ter.)	106 062	189 643	79,0 %
Rum-i Hadisz (Trabzon-Malatia ter.)	75 976	117 263	54,0 %
ÖSSZESEN	872 610	1 360 474	

27. *Nikolaj Todorov*: La situation démographique de la péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècles. Annaire de l'Université de Sofia, 1959. *Barkan*, 894. (1488/89). *Barkan* ugyanazon *Muhasebe-i Cizye* iratokat használva korrigálja Todorov számításait. *Barkan* szerint a Muhasebe-i Cizye jegyzékek egyedülálló és páratlan forrás demográfiai kutatásra – teljessége miatt. Ugyanakkor megpróbál rámutatni hibáira is. Útmutatása szerint az 1488–90-es fejadó jegyzékek az oszmán demográfiai kutatás szempontjából alapvető fontossággal bírnak. Ld. még *M. Sokolowski*: Le developpement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVIIe siècles”, *Balkanica*, 1970.

J. Káldi-Nagy: Bevölkerungsstatlicher Quellenwert der Gizye-Defter und Tahrir-Defter. *Acta Orientalia*, 1960., megmutatta, hogy minden egyes összeírásnál meg kell határozni a háztartás alapegységét a fejadóra vonatkozóan, mivel az minden alkalommal változott az adófizető vagyona szerint.

28. *Barkan*, i. m., *Ek Cedvel*, no. 1.

29. *Barkan*, i. m. 16.

30. Recensement...

31. Mediterranean...

32. A következő táblázatot először *Barkan* adta ki a „Tarihi Demografi”-ban és a Fiscal Surveys-ben. Saját táblázatomból elhagytam Isztambul, erre a városra vonatkozólag lásd: *H. Inalcik*: Istanbul. *Encyclopedia of Islam*.

AZ OSMÁN BIRODALOM LEGFONTOSABB VÁROSAINAK NÉPESSÉGE:

	1520–30	1571–80
SZÍRIA:		
Aleppo	56 881	45 331
Damaszkusz	57 326	–
KISÁZSIA:		
Bursza	34 930	70 686
Amid	18942	31 443
	(1541-ben)	
Ankara	14 872	29 007
Tokat	8 354	13 282
Konya	6 127	15 356
Szivasz	5 560	16 846
BALKÁN:		
Athén	12 633	17 616
Edirne	22 335	30 140
Szarajevó	5 632	23 485
Monastir	4 647	5 918
Szkopje	4 631	9 867
Szófia	3 899	7 848

33. Recensement..., VI. VII. táblázatai.
34. *Inalcik*, Istanbul.
35. Ld. Barkan listáját a Tarihi Demografi-ban. Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes. Recueil de l'association *Jean Bodin*.
36. *N. Todorov*: Balkanskiat grad XV–XIX-vek. (Szófia, 1972).
37. *Ronald Jennings*: Urban population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayeri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum. International Journal of Middle East Studies, VII. 1. 1976.
38. U. o. és cikke: Kayseri. Encyclopedia of Islam.
39. Konferencia a 15–18. századi balkáni városról. Moszkva, 1969. március 29–30. A tanulmányokat a Studia Balcanica III. 1970. számában közölték. A megbeszélések alatt T. Stoianovich kiemelte a L'esprit de l'enseignement des Annales rendkívüli hatását a balkáni kutatásokra. A másik konferencia, La colloque interdisciplinaire: Istanbul a la jonction des cultures balkaniques ... Isztambulban volt. Tanulmányait a Bulletin de l'Association Internationale des Etudes du Sud-Est Européen-ben adták ki 1974-ben.
40. *Todorov*, i. m.
41. Barkan választását az oszmán jegyzékekben szereplő hane-ra alkalmazott ötös szorzószámra vonatkozóan most vizsgálják át. *Erder* a modern demográfiai elmélet fényében vizsgálta meg a kérdést. (Measurement of Pre-Industrial Po-

pulation Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century. Middle Eastern Studies, 1975). Mivel sok jegyzékben úgy is rögzítik a lakosságot, mint nefer – ami valószínűleg adóképes felnőtt férfit jelöl – Erder a lakosság felbecslésére a következő megbízhatóbb módszert ajánlja: I. Ahelyett, hogy a számítási alapnak a hane családi háztartás egységét tekintjük, mely gyakran puszta kincstári megfelelő, nem földrajzi állandó, sokkal megbízhatóbb, ha a tényleges felmérési adatokból a serdülőkor feletti férfi lakosságot, nefer-t vesszük figyelembe. II. Ha adott „a kapcsolat a lakosságnövekedési arány és a népesség kor-változási összetevője között”, akkor megalkothatók az összehasonlító sorozatok a lakossági szorzószámra. Úgy készítette el ezt, hogy minden szorzószám behatárolható egy viszonylag szűk, 3 és 4 közötti láncba. Ez sokkal biztonságosabb, mert a lehetséges variációk száma kisebb. Mindenesetre ezek a szorzószámok csak nagy népességnél alkalmazhatóak, s olyan településeknél, melyek jegyzékről jegyzékre jól felismerhetők.

Bruce McGowan egy érdekes módszert alkalmazott a vidéki területek összes termelésének kiszámítására. Food Supply and Taxation on the Middle Danube 1568–1579. Archivum Ottomanicum, 1969.

42. *Maurice Aymard*: Venise, Raguse et le commerce du blé pendant ... (Paris, 1966)
43. Mediterranean ...
44. *Aymard*, i.m. *Braudel*, 583.
45. *Mustafa Akdağ*: Osmanli Imperatorluğundan Kuruluş ve Inkisafı Devrinde ..., Belleten, XIV. 1950.
46. *Mustafa Akdağ*: Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi. (Ankara 1971). 1494–1503-ban nagy éhínségek voltak.
47. *Akdağ*, Osmanli...
48. *Aymard*, 112. 114. táblák.
49. *Lütfi Güçer*: XVI–XVII. Asirlarda Osmanli İmparatorlugunda Hububat Meselesi ve Hububattan Ahnon Vergiler. (Istanbul, 1964). Táblázatok a búza-kereskedelemeiről: *Güçer*: XVII, yüzyıl Ortalarında Istanbulun İaşesi için Lüzumlum Hububatın Feminî Meselesi. İktisat Fakültesi Mecmuası, XII, 1950/51. *Marie Mathilde Alexandrescu*: Contribution a l'étude de la provisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle. Studia et Acta Orientalia, I, 1957, 13–37.
50. *Aymard*, 31.
51. *Akdağ*, Osmanli, 513.
52. *Aymard*, 166.
53. *Aymard* kiemelte, hogy a szicíliai búza-export nehéz feltételei miatt a velenceiek a Levante felé fordultak. *Braudel* szerint a nagyobb cargo hajók használata csökkentette a szállítási költségeket és a búza-kereskedelem további terjedését segítő tényezővé vált.
54. *Aymard*, 166–167. Ld. még: *Ljuban*: Turkey and Europe in the 16th–19th Century. [sic.] Etudes Balkaniques II–III, 170–173.
55. *Braudel*, Mediterranean, I. 476. A különösen gyenge levantei ezüstpénzekről lásd az isztambuli–velencei Bailo-t. *Braudel*, Mediterranean, I, 450.
56. Például 1564-ben, lásd *Akdağ*, Osmanli..., 396.
57. Az oszmán birodalom búza áraihoz lásd *Akdağ*, *Güçer*, *Barkan*, *Aymard*, *Braudel* idézett műveit. Az 1490–1540-es periódusra *Akdağ* árai (2–3 akcse per

kile; kile=25,656 kg) alacsonyabbak *Barkan* árainál (4–8 Burszában, 6–10 Edirnében, 13,5 Isztambulban) látszólag azért, mert az utóbbi csak a főbb városlakók árát nézte. A bursa kádi jegyzékei megerősítik *Barkant*. A Trákiában hivatalosan rögzített búza-ár ugyanebben az időben 4–5 akcse kilónként. Lásd *Tayyib Gökbilgin*: Edirne ve Pasa Livasi. Isztambul, 1952. 168, 237, 248, 297. *S. Faroghi és H. Islamoğlu*: Crop patterns and Agricultural Trends in 16th Century Anatolia, mely tanulmány ugyanezt az arányt adja meg 1570–74-re, Közép-Anatóliára, de 10 akcsét Iznikre és 18-at Adana területére. Az oszmán leértékelés előtt, 1550–1584-ben a búza-árak szerényen emelkedtek, de a leértékelés után 1585–95-re felszöktek 20 vagy ennél is több akcséra, majd 1595–1600-ra 40–50 akcséra.

Ahogy Braudel is megállapította: ha hosszabb időszakokat fedő összefoglaló ár-sorozatotak nem állítunk össze a birodalom különböző területeire vonatkozóan, akkor nem lehetünk biztosak feltételezéseinkben.

58. *Akdağ*, Osmanli..., 532–537.; *Akdağ*: Celali Isyanlarında Büyük Kaçgunluk. Tarih Araştırmaları Dergisi II. 1965, 2–3, 1–49. *L. Güşer*, XVI–XVII. Asirlarda, 19.
59. *Braudel*, Mediterranean, I, 593–594.; *Aymard*, 51–52.
60. Nationalbibliothek, Vienna, Manuscript AF 239. Münshêât-i Ibrahim Bey, v. 78 b.
61. *Aymard*, 48, 56, 122. 1549–55-ben hatalmas velencei cargo hajók indultak az Archipelagókra, Isztambulba és Egyiptomba.
62. A bőséges évek alatt még a közrendűek számára is engedélyezték, hogy közvetlenül a külföldieknek fölöslegüket eladhassák. Lásd *Aymard*, 50–51.
63. Lásd a 83. és 87. jegyzetet.
64. Rüstem, a nagyvezír mondta a Bailo-nak a velenceiekről: „che vengono pigliar grani nell' Archipelago a forze de denari”, idézi *Aymard*, 50. A nyugati államok is kényszerítették a portát, hogy nagy kereskedelmi kiváltságokat kapjanak. Lásd *Inalcik*: Imtiyazat. Encyclopedia of Islam, 2nd ed., IV, 1179–89.
65. *Aymard*, 50, 59, 61, 70, 95, 99, 132, 167–168. Az eredeti gondolat Braudeltől származik. *Braudel*, Mediterranean, I, 539.
66. *Braudel*, I. 593–594. A csiftlik rendszer eredetéhez és korai történetéhez: *Inalcik*: Capital Formation in the Ottoman Empire. Journal of Economic History, 1969, 124–135.; *I. Beldiceanu-Steinherr*: Fiscalité et formes de possession de la terre dans l'Anatolie. Journal of Economic and Social History of the Orient, 1976, 234–322. Rüstem Pasa és feleségének csiftlikjei mind kegyes alapítványok (vakuf), lásd *Gökbilgin*, 500–501, 518, 524–525. Mint a császári tanács más nagyvezírei, Rüstem Pasa is igyekezett az általa birtokolt csiftliket búza feleslegét a velenceieknek eladni. Lásd *Aymard*, 51., és *T. Gökbilgin*, Rüstem Pasa. Tarih Dergisi, VIII, 1955. 32. A 16. században változás jelentkezett a hagyományos oszmán csiftlik rendszerben. A csiftlik-birtokosok most már befolyás nélküli helyi előkelők voltak (ajan) és az állami birtokban lévő földek, és a reaja egyre jobban bekapcsolódott ebbe a rendszerbe. Ezekről a változásokról lásd: *H. Inalcik*: Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. Studies in Eighteenth Century Islamic History. Edited by *T. Nagy* and *R. Owen*. London – Amsterdam, 1977, 27–52. *H. Inalcik*: The

- Ottoman Decline and its Effects upon Reaya. Aspects of the Balkans, Continuity and Change. Edited by *S. Vryonis* and *H. Bimbaum*. The Hague – Paris, 1972, 338–354. *Inalcik*: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire. *Archivum Ottomanicum*, VI. 1978.
67. *M.A. Cook*: Population Pressure in Rural Anatolia, 1450–1600. (London, 1972.). *Wolf-Dieter Hütteroth*: Landliche Siedlungen im Südlichen Innetanatolien in den letzten vierhundert Jahren. (Göttingen, 1968.). *W. Hütteroth*: Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century. Erlangen, 1977. *Mustafa Soysal*: Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung ober Çukusova. Erlangen, 1976. *S. Faroghi és H. Islamoğlu*, i. m.
 68. *Cook*, 15.
 69. u. o. 12.
 70. u. o. 21–22. *Xavier de Planhol*: Geography, Politics and Nomadism in Anatolia. *International Science Journal*, 1959, 525–531., megfigyelte, hogy Észak-Kisázsia kivételével a 16–17. században az anatóliai nomádok a földművelők állandó nyomásának hatására a magasabban fekvő legelőkre szorultak egész Kisázsiaiban.
 71. *Cook*, 10–11.
 72. u. o. 13–14.
 73. E nézet megvitatása u. o., 20–21, 52–53.
 74. u. o. 26.
 75. Törökország mezőgazdaságának történetéről lásd *Inalcik*: Filaha. *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed. III, 906–909. *S. Faroghi*: Rural society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century. *Turcica*, 1977, 161–196. *Faroghi és Islamoğlu*, i. m. *Hütteroth és Soysal* publikációi (67. jegyzet).
 76. Population Rise and Fall in Anatolia, 1550–1620. A *Middle East Studies*-ben fog megjelenni.
 77. *Faroghi és Islamoğlu*, i. m.
 78. Ugyanezt a módszert alkalmazta Hütteroth és Soysal. Oszmán felmérések felhasználásával Hütteroth a település-mintákat és a mezőgazdaságot tanulmányozta Közép-Analiában (67. jegyzet). Hütteroth szerint a területen a mezőgazdaság és a települések visszahúzódtak a politikai nyugtalanság és a nomád előrenyomulás miatt. Azt is kiemeli, hogy Közép-Ázsiában nincsenek a balkáni típushoz hasonló nagyterjedésű uradalmak (csiftlikek). Hozzá kell még tenni, hogy az Isztambul fogyasztására történő juh-export – melyet a kormányzat követelt meg és helyileg szervezett meg a Dzsihandbejli törzs törzsfőnöke – biztos, hogy fontos tényezőnek bizonyult a steppevidék gazdasági állapotának kiformalásában 400 éven keresztül.
 79. Lásd *Güçer*, XVI–XVII. *Asirlarda Osmanli*, i. m. 76–114.
 80. *Faroghi és Islamoğlu* kimutatta, hogy a búza-árak 5-ről 6-ra emelkedtek (Adana-ban 12-ről 18-ra), az árpa pedig 3–4-ről 5–6-ra (Adana-ban 8-ról 10-re) a 16. század közepén.
 81. A 15. és 16. század oszmán vámjegyzékek kétséget kizáró bizonyítékot adtak arról, hogy az oszmán pamut-ipar sok anatóliai városban örvendett virágzásnak: Adana, Kajszeri, Bursa, Ankara, Usak, Konya, Nigdi, Tire, Menemen, Merzifon és Diyarbekir érdemel említést, mint legfontosabb központ. Az is bizonyított,

- hogy kiadási rendszer keretében nagymennyiségű pamut-cikket állítottak elő és szállítottak a távoli balkáni és fekete-tengeri piacokra (lásd későbbi kiadásomat Kaffa és Antalya vámnaplóiról). A nyugati Mediterráneumban a pamut-termékek, a pamut-szál és a nyers gyapot az oszmán export jelentős részét adta (lásd *P. Masson* jegyzékét *Histoire du commerce français dans Levant...* Paris, 1896.). Az ipari forradalom előtt Európában az oszmán pamut egyedüli vetélytársa a költségesebb indiai pamut volt. Igaz, hogy a gyapot csempészete ugyanúgy mindig probléma volt, mint a búzáé, a velenceiek nyomására már a 14. századtól kezdődően. Az oszmánok idején sem beszélhetünk arról, hogy a belső piac rovására a létfontosságú nyersanyagok (beleértve a gyapotot) kereskedelme feletti ellenőrzés megszűnt volna – ahogy azt *Barkan* tételezi. (*Price Revolution*, 67.). Mivel a növekvő nemzeti ipar keresletének nyomása szabályos gyapot szállítmányokat és alacsony árat igényelt, az oszmán kormányzat az egész korszakban kötelezve érezte magát, hogy a gyapot csempészetét kiküszöbölje.
82. Hasonlítsd össze *Soysal*-lal, i. m. 24, 64, 81. Ott a csiftlik a 19. században jelent meg.
 83. Lásd még *Islamoğlu és Ç. Keyder: Agenda for Ottoman History. Review*, 1977, 1, 31–56. A *Military and Fiscal Transformation*-ban megpróbáltam a belső fejlődésre, s annak az oszmán társadalmi szerkezetre való hatására koncentrálni.
 84. Lásd *Braudel*, *Mediterranean*, I., 518–519.
 85. *Türkiyenin İktisadi Vaziyeti. Belleten*, 1951, 651–676.
 86. Hasonlítsa össze a *Mediterranean* I. kiadásának (Paris, 1949.) 361–420. oldalát az angol fordítással, 462–542.
 87. *Price revolution... Vuk Vinaver: Monetarna kriza u Turkoj, 1575–1650. Istoriski Glasnik*, 1958. *Skender Rizaj: Counterfeit of Money in the Balkan Peninsula XV–XVII. Century. Balcanica*, 1970, 71–80. *Hoszowski: L'Europe centrale devant le révolution des prix: XVIe et XVIIe siècles. Annales*, 1961, 3, 441–456.
 88. Nesri szerint a szerb despota 1381-ben évi 50 ezer vukiyya (64 140 kg ezüst) sarcot ajánlott az oszmán szultánnak. Lásd *Taeschner* (szerk.) *Gihannuma* (Lipscse, 1951), 58. 1332-ben egy kereszties-hadjárat tervében, IV. Fülöp francia királynak azt tanácsolták, hogy foglalja el Szerbia öt ezüsbányáját. Lásd *Atiya: Crusades in Later Middle Ages*. (London, 1938.), 105.
 89. *Beldiceanu: Règlements Miniers, 1930–1512, (Párizs, 1964.)* 53–55, 57.
 90. 1438 körül Fadullah oszmán pénzügyminiszter arra sürgette a szultánt, hogy foglalja el a szerbiai ezüst és aranybányákat. Lásd *Dukas*, 175–177. Hódító Mehmed 1454–1464 között több hadjáratlal foglalta el Szerbiát és Boszniát. 1444-ben Velence arra kérte Bosznia királyát, hogy a katonai segítségért cserébe adja át ezüst-bányáit. A szerb despota éves bevétele csak Novobrdó ezüst-bányájából 200 ezer aranydukát. Lásd *Jorga: Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades (Párizs, 1902.)* II, 152–153. A szerbiai ezüsbányák fontosságáról lásd még: *Mihailovic: Memoires of a Janissary. (Ann Arbor, 1975),* 75, 77, 79, 103. *D. Kovacevic: Dans la Serbie et la Bosnie médiévaes les mines d'or et d'argent. Annales*, 1960, 2, 148–158. és *N. Beldiceanu: Règlements...*, i. m.
 91. Raguza már 1443-ban tiltakozott az ezüst-export oszmán tilalma ellen. Lásd:

- N. Jorga*: Notes et extraits, II, 151. II. Mehmed tilalmairól lásd *Inalcik*: Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmani. (Ankara, 1956.), 8, 16.
92. Az 1454-es szerződés megállapodásai szerint a velenceiek által oszmán birodalomból importált ezüstöt és aranyat az oszmán pénzverdékben verték pénzé. Lásd: *Heyd*: Histoire du commerce du Levant (Párizs, 1936.) II, 317. A 16. században az európai kereskedőknek évente 400 kiledzse (668 kg) ezüstöt kellett leadni Aleppo verdéjébe.
93. Az oszmán tengeri expedíció költségeiről lásd: *C. Imber*: The Costs of Naval Warfare. Archivum Ottomanicum, 1972, 203–216.
94. Lásd: *Inalcik*: Military and Fiscal Transformation.
95. A kritikus 1688-as évben az oszmán kormányzat elhatározta, hogy rézpénzt is elfogad adófizetségként. Lásd: *A. Reflik*: 12. Asirda Istanbul Hayati. (Istanbul, 1930.), 4–7, 11.
96. Price Revolution, 6–7. Az árak Isztambulban sokkal gyorsabban emelkedtek, mint a birodalom bármely más városában. *Cengiz Orhonlu*: Telhisler (Istanbul, 1970.) 9. számú dokumentum. Itt most Barkan listájáról csak Edirnéét és Burszát vettük.
97. Tarih-i Selaniki (Isztambul: Matbaa-i Amire, 1281. A.H.) Selaniki-ről lásd: *Babinger*: Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. (Lipcse, 1927.), 136.
98. Price Revolution, 12–13.
99. *M. Belin*: Eassai sur l'histoire économique de la Turquie. Journal Asiatique, 1864, 242–296. *A. Refik*: Osmanli Imperatorlugunda Meskukat. Türk Tarih Encümeni Mecmuasi 1340. A.H. 367–379.
100. The Price Revolution, Wars and Public Banks in Naples. Histoire économique du monde méditerranéen, 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. Toulous, 1973., 159–176.
101. *Mediterranean*, I., 476–517.
102. U. o. 499–500. A kelet-nyugat közötti arany és ezüst-forgalomról lásd: *A. Watson*: Back to Gold – and Silver. The Economic History Review, 1967, 1, 1–34.
103. *Mediterranean*, I., 493–508.
104. U. o. 500.
105. U. o. 463.
106. U. o. 478.
107. *Paul Masson*: Histoire du commerce francais.
108. Braudel szerint 1600 előtt a hamispénz nincs jelen Levanté-ben. *Mediterranean*, I., 537–538.
109. *Akdağ*, Osmanli, 520.
110. Rhoads Murphy találta meg Isztambulban a *Basvekalet* levéltárban. (Maleiyeden Müdevver, no. 22148.)
111. *W. Hinz*: Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen vorderen Orient. Belleten 1949. 762. Az ezüst Iránból Indiába folyásáról lásd: *Minorsky* bevezetőjét: Tadhkirat al-Muluk (London, 1943.), 19, 27.
112. *H. Inalcik*, Capital Formation, 121.
113. Lásd: *Watson*, 31.

(Fordította: Bárdi Judit)